

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ι. Εννοιολογική διερεύνηση

Το ερώτημα περί της ύπαρξης ηθικής συνείδησης¹ δεν μπορεί να εξεταστεί ενδελεχώς σ' ένα σύντομο άρθρο. Μόνο εκφάνσεις του πολυσήμαντου αυτού προβλήματος μπορούν να προβληθούν. Κατά τους αρχαίους φιλοσόφους το πρόβλημα της ηθικής συνείδησης αφορά στην ανθρώπινη ύπαρξη. Δηλαδή είμαστε η ηθική μας συνείδηση.² Γεννάται όμως το εύλογο ερώτημα: Τι είναι η ηθική συνείδηση; Υπάρχει αφ' εαυτής ή αποτελεί μια σύνθεση ψυχικών φαινομένων, γνωστικών προσδιορισμών και ασυνείδητων ποιοτήτων; Το μόνο για το οποίο μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα αποτελεί το γεγονός, ότι το πρόβλημα της ηθικής συνείδησεως συνάπτεται με τα προβλήματα περί υπάρξεως της ψυχής και της ηθικής.³

Ο όρος *συνείδηση* προέρχεται από το ρήμα *σύνοιδα* (λατ. *conscientia*), μια σύνθετη λέξη του ρήματος *οἶδα* (*εἶδέναι*), που σημαίνει άμεση γνώση, σε αντίθεση με την απόκτηση γνώσης μέσω του συλλογισμού (*νοεῖν*). Ο όρος *συνείδηση* δεν απαντάται στους αρχαίους έλληνες φιλοσόφους. Εκείνο που απαντάται είναι το ρήμα *σύνοιδα*. Από την ανάλυση που έπεται, προκύπτει ότι στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία η ύπαρξη της ηθικής συνείδησης αφο-

1. Πελεγρίνη Θεοδοσίου, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2010, σ. 545: «Συνείδηση [λατ: *conscientia*, *sensus internus*, α.: *conscience*, *consciousness*, γ.: *conscience*, γρ.: *Gewissen*, *Bewußtsein*, *Bewußthaftigkeit*]. Πρβλ. Dupont J., «*Syneidesis. Aux origines de la notion chretienne de conscience morale*», *Studia Hellenistica* 5 (1948), 119-153. Βλ. Hastings James, *Encyclopaedia of Religions and Ethics*, Edinburgh 1908-1927 (1961). Βλ. Clavier H., «*Η Συνείδησις*», *Παθηγορικός Τόμος εορτασμού 1900ής επετείου της ελευσεως του Απ. Παύλου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1953, σσ. 304-323.

2. Βορέα Θεοφίλου, *Ηθική*, ΟΕΣΒ, Αθήνα 1957, σσ. 76-102. (Συνείδηση), *Gewissen*, στο Fries H., *Handbuch der Theologischen Grundbegriffe* I, München 1966, ss. 519-528.

3. Πελεγρίνη Θεοδοσίου, *Εισαγωγή στην φιλοσοφία*, Πεδίο, Αθήνα 2010, σσ. 267-326.

ρά στην εσωτερική δυνατότητα και επίγνωση του ανθρώπου να διακρίνει το καλό από το κακό.⁴

Η ηθική συνείδηση (αγγλ. conscience, γαλ. conscience morale, γερμ. Gewissen) χαρακτηρίζεται ως φαινόμενο ή ως άμεσο συναίσθημα⁵ ή ως λογική έννοια ή ως κριτική ικανότητα⁶ ή ως πράξη⁷ ή ως σύνθετη επιγνωστική λειτουργία⁸ ή ως ιδιότητα⁹ ή ως αυτοεπίγνωση.¹⁰ Η συνείδηση έχει ψυχολογική¹¹

4. Ανδρούτσου Χρ., *Σύστημα Ηθικής*, Αθήναι 1925, σ. 118.

5. Foulquié P., *Dictionnaire de la langue philosophique*, PUF, Paris 1969, pp. 124-125.

6. Ανδρούτσου Χ., *Λεξικόν της φιλοσοφίας*, Αθήναι 1929, σ. 327.

7. Jolivet Régis, *Traité de philosophie*, IV Morale, Em. Vitte, Lyon-Paris 1959, pp.190-195)

8. Madinier Gabriel, *La conscience morale*, P.U.F., Paris 1954, pp. 3-9.

9. Lalande André, *Λεξικόν της φιλοσοφίας*, μτφ. Ε. Φικιώρης, Πάπυρος, Αθήναι 1955, σ. 1385.

10. Jolivet Régis, *Vocabulaire de philosophie*, Em. Vitte, Lyon-Paris 1962, p.43.

11. Jolivet Régis, *Traité de philosophie*, II Psychologie, Em. Vitte, Lyon-Paris 1959, pp. 668-670. Βλ. Φράγκου Κων/νου, «Η συνείδηση με ψυχολογική και ηθική έννοια», *Ανάτυπο από Θ.Η.Ε.*, τ. ΙΑ, Αθήναι 1967, σσ. 3-5: «Συνείδηση ψυχολογική (αγγλ. consciousness, γαλ. conscience psychologique, γερμ. Selbstbewusstsein, ιταλ. coscienza). Παρά την επικρατούσα αντίληψη για το δύσκολο, αν μη και αδύνατο του καθορισμού της έννοιας της ψυχολογικής συνειδήσεως, ως τέτοια γενικότερα νοείται η με ποικίλους τρόπους άμεση γνώση, την οποία έχει το ανθρώπινο πνεύμα σχετικά με τις προσωπικές του καταστάσεις και ενέργειες. Γι' αυτό λοιπόν, και από την άποψη αυτή η ίδια θεωρείται ως κοινός χαρακτήρας όλων των ψυχικών φαινομένων. Ειδικότερα, από απόψεις που δεν ταυτίζονται προς την υλιστική περί κόσμου αντίληψη, η ψυχολογική συνείδηση νοείται ως αυτό το ίδιο το «εγώ» το ανθρώπου, το οποίο αν και αλλάζει και μεταβάλλεται αποτελεί παρά ταύτα άμεση βεβαιότητα της πραγματικότητας όχι μόνο του ενιαίου ψυχικού βίου του ανθρώπου, αλλά και της διακρίσεως του ίδιου ως υποκειμένου (subject) από του αντικειμένου (object), από του κόσμου και των άλλων ανθρώπων. Στην πρώτη από τις δύο παραπάνω έννοιες η συνείδηση διακρίνεται σε αυθόρμητη (spontanée) και εσκεμμένη (réfléchie). Η συνείδηση καλείται αυθόρμητη, όταν νοείται από την απλούστερη αυτή μορφή, όποτε και συνιστά άμεση γνώση των ψυχικών καταστάσεων οφειλόμενη στο γεγονός και μόνο της βίωσης αυτών από το υποκείμενο. Αυτή τη γνώση ο P. Foulquié την αποκαλεί «πρώτη εντύπωση» (P. Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, P.U.F., Paris 1962, pp. 123-125). Εσκεμμένη δε θεωρείται η συνείδηση η συνιστώσα επιστροφή του ανθρωπίνου πνεύματος επί την πρώτη εντύπωση (P. Foulquié, pp.123-124), κατά την οποία το «εγώ» καθίσταται αντικείμενο εαυτού (R. Jolivet, *Vocabulaire de philosophie*, Em. Vitte, Lyon-Paris 1952, p.43). Η συνείδηση αυτή ονομάστηκε «συνείδησις της συνειδήσεως». Ο χαρακτήρας όπου η ψυχολογική συνείδηση εμφανίζεται ως θεμελιώδης, ενοποιός και μεταφυσικός παράγοντας του ψυχικού βίου του ανθρώπου, απορρίφθηκε ή υποτιμήθηκε από την ψυχολογία του βάθους, ιδιαιτέρως του Freud, από την ψυχολογία της συμπεριφοράς. Αξίζει να σημειωθεί, ότι βάσει του φαινομένου της συνειδήσεως η σύγκριση του ανθρώπου μετά του ζώου, πέραν των εξομοιώσεων του πρώτου εξ αυτών μετά του δεύτερου, την οποία επιχείρησαν ιδιαίτερα η ρωσική ψυχολογία και η ψυχολογία της συμπεριφοράς κατέληξε σε απόψεις μη αντιτιθέμενες προς την περί ζώ-

και ηθική έννοια.¹² Η ηθική συνείδηση αποτελεί συμπλήρωμα της ψυχολογικής συνείδησης¹³ και λογίζεται ως διάκριση μεταξύ των ανθρωπίνων πράξεων.¹⁴

II. Ομηρική και ησιόδεια ηθική συνείδηση

Το περί της ηθικής συνείδησης πρόβλημα τόσο στον Όμηρο όσο και στον Ησίοδο συνάπτεται με τα προβλήματα του θείου, της ψυχής και της μοίρας. Ο Όμηρος σκιαγραφεί στα έπη του την αέναη πάλη του καλού και του κακού, των ηθικά δηλαδή αντιθέτων προσδιορισμών του βίου, μέσα από τους οποίους προκύπτει η ανάγκη για την ύπαρξη μιας θεικής αρχής, η οποία να διακρίνει το καλό από το κακό, δηλαδή της ηθικής συνείδησης.¹⁵ Στον Όμηρο η ηθική συνεί-

ου και ανθρώπου χριστιανική διδασκαλία. Χαρακτηριστική η περίπτωση του καθηγητή της γενικής ψυχολογίας F. Buytendijk του πανεπιστημίου της Utrecht, (F. Buytendijk, *Traité de psychologie animale*, trad. A.F. Duquesne, P.U.F., Paris 1952, pp. 122-130), ο οποίος με το γνωστό σύστημα της ψυχολογίας των ζώων, κάνοντας ουσιώδη διάκριση μεταξύ της ανθρώπινης γνώσης και της «γνώσης» των ζώων και χαρακτηρίζοντας τη δεύτερη από αυτές ως «σκιά», καθόλου δεν ομιλεί περί «συνειδήσεως» των ζώων, υπερακοντίζοντας τον Χρ. Ανδρούτσο, *Γενική ψυχολογία*, Αθήνα 1934, σ. 390, στην οποία γίνεται λόγος περί «συνειδήσεως» των ζώων. Πρβλ. Filloux J.-C., *Η ψυχολογία των ζώων*, μτφ. Γιαβρουμή, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1965, σσ. 109-117.

12. Βλ. Βορέα Θεοφίλου, *Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν*, Αθήναι 1935, σσ. 364-372 και Ανδρούτσου Χ., *Σύστημα ηθικής*, σσ. 113-118) και Madinier G., *La conscience morale*, pp. 14-23 (περί εμπειρικής ηθικής). Πρβλ. Φράγκου Κων/νου, «Η συνείδηση με ψυχολογική και ηθική έννοια», *Ανάπτυο από Θ.Η.Ε.*, τ. ΙΑ, Αθήναι 1967, σσ. 7-8: «οι ηθικολόγοι διακρίθηκαν σε θεωρητικούς ή οπαδούς του εμφύτου της ηθικής συνείδησης, στους οποίους μεταξύ των νεωτέρων λογίζονται οι Descartes, Fichte, Leibniz, Wolff, Kant, Spinoza, Hegel, Schleiermacher, Lotze, Rousseau, Herbart κ.λ.π., ως και οι οπαδοί της αξιολογικής ηθικής Scheler, Messer κ.λ.π., και σε εμπειρικούς, μεθ' ὧν λογιστέοι και οι οπαδοί της θεωρίας της εξελίξεως, στους οποίους κατατάσσονται οι Locke, Helvétius, Holbach, La Mettrie, Darwin, Spencer, Wundt, η περί «υπέρ εγώ» (Über-Ich) διδασκαλία του Freud και η «άκρα κοινωνιολογική θεωρία» (Sociologisme). Κατά τους πρώτους εξ αυτών η ηθική συνείδηση είναι κάτι το έμφυτο ή αρχέγονο στον άνθρωπο, ενώ κατά τους δευτέρους αυτή τυγχάνει προϊόν της εμπειρίας ή της εξελίξεως. Στο μέσο τούτων τοποθετούνται οι συνάπτοντες τα περί της αρχής της ηθικής συνείδησης φιλοσοφούμενα υπό των θεωρητικών και των εμπειρικών σε μια θεωρία, στους οποίους συγκαταλέγονται οι Külpe, Wendt, Θ. Βορέας και Χ. Ανδρούτσος κ.λ.π.».

13. Pradine Maurice, *Traité de Psychologie générale*, Paris 1946, pp. 6-31 και Senne Le René, *Introduction à la philosophie*, «Logos», PUF, Paris 1958, pp. 265-281. Πρβλ. Delacroix H., *Les grandes formes de la vie mentale*, P.U.F., Paris 1948, pp. 10-55. Βλ. Madinier G., *La conscience morale*, pp. 38-41.

14. Aloquié F., *Leçons de philosophie*, II, H. Didier, Paris 1965, pp. 194-289.

15. Πρόκλου, Πλάτ. Θεολ. I 5. Βλ. D.K. Fr 1-23, σσ. 6-20. Πρβλ. Kern Otto, *Orphicorum Fragmenta*, Weidmann, Berlin 1922.

δηση προβάλλεται ως ο φόβος αποφυγής της οργής των αιώνιων θεών,¹⁶ ως η διάκριση και διάπραξη της αγαθής πράξης και έχει ως αναφορά το τρίπτυχο ύβρις-νέμεσις-ερινύες. Ο Όμηρος σέβεται τη μοίρα χωρίς να είναι μοιρολάτρης, η οποία δεν καθοδηγεί την βούληση των ανθρώπων, αλλά μόνο την δρομολογεί.¹⁷

Στον Ησίοδο η ηθική συνείδηση προσωποποιείται και προβάλλεται ως η κόρη του Ερέβους και της Νύχτας.¹⁸ Ενασχολείται με τα γήινα,¹⁹ εντούτοις, φέρει θειστικό προσδιορισμό, μιας και οι θεοί της προ-ελληνικής θρησκευτικότητας είναι πολλοί και γήινοι. Συνδέεται άμεσα με την αιδώ, την δίκη, την ντροπή και την τιμωρία, αφού το προηθικό στάδιο, δεν έχει συντεταγμένους ηθικούς κανόνες.²⁰ Κατά τον Ησίοδο η ηθική συνείδηση σχετίζεται με τις Ερινύες,²¹ οι οποίες συνάπτονται με τη θεική τιμωρία απέναντι στην ανθρώπινη ύβρη.²² Ο Ησίοδος προσδίδει στην έννοια της ηθικής συνείδησης μεταφυσική οντότητα,²³ μέσα από την οποία εμψυχώνει την ανθρώπινη πράξη.²⁴

III. Η προσωκρατική θεώρηση της ηθικής συνείδησης

Κατά τον Κ. Popper²⁵ οι φιλοσοφικές αναζητήσεις των Προσωκρατικών ήταν γνωσιολογικές και κοσμολογικές. Στην παραπάνω θέση διατυπώθηκαν ενστάσεις, οι οποίες υποστήριξαν την ύπαρξη ηθικής διδασκαλίας στη προσωκρα-

16. Ομήρου *Οδ.* χ 39.

17. Ομήρου *Οδ.* α 32-34.

18. Ησιόδου *Θεογονία* 223. Βλ. Kerényi Karl: *Die Mythologie der Griechen*, Klett-Gotta, Stuttgart 1997, *Η μυθολογία των Ελλήνων*, μτφ. Δημήτριος Σταθόπουλος, Εστία, Αθήνα 2006, σ. 44.

19. Otto F.W., *Die Götter Griechenlands*, Frankfurt a.M. 1970, ss. 22-58.

20. Ησιόδου, *Έργα και Ημέραι* 198.

21. *Θεογ.* 185.

22. Βλ. Vernant Jean-Pierre, *Μύθος και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, μετ. Μ.Ι. Γιόση, Σμίλη, Αθήνα 2000. Βλ. Nilsson P. Martin, *Η πίστη των Ελλήνων*, μετ. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, Δωδώνη, Αθήνα 1998. Βλ. Burkert Walter, *Ελληνική Μυθολογία και τελετουργία*, μτφ. Ηλέκτρα Ανδρεάδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. Πρβλ. Diel Paul, *Ο Συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, μτφ. Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδήμου, Χατζηνικολή, Αθήνα 2004, σσ. 126-256. Βλ. Parker Robert, *Η θρησκεία στην αρχαία Αθήνα*, μτφ. Γεωργία Τριανταφυλλίδου, Πατάκης, Αθήνα 2005. Πρβλ. Buxton Richard, *Greek Religion*, Oxford University Press, 2000, pp 45-78..

23. Friedell E., *Kulturgeschichte Griechenlands*, München 1972, ss. 40-61.

24. Nilsson P.M., *A History of Greek Religion*, Oxford U.P. 1949, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*, μτφ. Αικατερίνη Παπαθωμοπούλου, Παπαδήμας, Αθήνα 2004, σσ. 117-145.

25. Popper K., *Οι Προσωκρατικοί*, μτφ. Ζ. Δρακοπούλου, Imago, σσ. 9-10.

τική φιλοσοφία.²⁶ Από την διεξαχθείσα μελέτη επισημάναμε ότι ψήγματα διδασκαλίας περί ηθικής συνείδησης κατά τους προσωκρατικούς φιλοσόφους υπάρχουν στους Πυθαγόρειους και στον Ηράκλειτο. Η πρώτη μαρτυρία «περί της συνείδησης απαντάται μόνο στο Δημόκριτο και στο Χρύσιππο,²⁷ οι οποίοι δεν χρησιμοποιούν τον όρο με ηθική έννοια»,²⁸ ενώ η θεωρία περί ηθικής συνείδησης κατά κύριο λόγο συναντάται στους Σοφιστές και ιδίως στο Γοργία.²⁹

Η αρχή που διέπει τις αντιλήψεις των προσωκρατικών φιλοσόφων περί ηθικής συνείδησης, δεν απέχει από την περί Μονισμού—Πανθεισμού διδασκαλία τους: «πάντα πλήρη θεών»,³⁰ δεδομένου ότι προσδίδουν στην ηθική συνείδηση θεία καταγωγή. Κατά τον W. Jaeger η περί ηθικής συνείδησης διδασκαλία των Προσωκρατικών συνάγεται από την διδασκαλία τους για την απειρότητα του εί-
ναι.³¹ Όσο δηλαδή άπειρο είναι το είναι, τόσες είναι και οι ηθικές των ανθρώπων. Ο Jaeger επισημαίνει την ύπαρξη της ατομικής ηθικής, προαναγγέλλει την σύγχρονη θεωρία περί θανάτου της ηθικής και εξοβελίζει την έννοια της κοινωνικής ηθικής, η οποία είναι ανύπαρκτη.

Οι Πυθαγόρειοι επικεντρώνονται στις έννοιες της αυτοσυναίσθησης, της κάθαρσης, της νοητικής τελείωσης του ανθρώπου δια των αριθμών και της ομοίωσης προς το θείο ή δαιμόνιο.³² Η ηθική με τους Πυθαγόρειους, «αποκτά πλέον ιδιαίτερη σημασία, εφ' όσον όσα πράττουν οι άνθρωποι στην παρούσα ζωή προκαθορίζουν την τύχη της ψυχής τους μετά το θάνατο του σώματος».³³ Η θεωρία όσον αφορά στην πυθαγόρεια ηθική δεν εννοείται ανεξάρτητα από την πράξη.³⁴ Επιπροσθέτως, «η ηθική δεν πρέπει *stricto sensu* να θεωρείται ως ένα σύνολο κανόνων που τους τηρούμε για να επιβραβευθούμε ή να απολαύσουμε τιμές και

26. Κελεσιδού Άννας, *Μελετήματα προσωκρατικής ηθικής*, Ακαδημία Αθηνών—Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1994, σσ. 11-12. Πρβλ. Jaeger W., *Παιδεία*, μτφ. Γ. Βέρροιος, τ. α', Αθήνα 1968, σσ. 199, 516.

27. Διογένης Λαερτίου VP VII 85.

28. Don E. Marietta, «Conscience in greek Stoicism», *Numen* 17 (1970), p.178.

29. Πλάτωνος *Γοργίας* 482e-486d.

30. Diels Hermann - Kranz Walther, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, Dublin/Zürich 1967, Zürich-Hildesheim 2004, (*Οι Προσωκρατικοί*, μτφ. Βασ. Κύρκος-Δημοσφ. Γεωργοβασίλης, Παπαδήμα, Αθήνα 2007), D.K. A22.

31. D.K. Αναξίμανδρος B1: «ἀρχὴ τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον». Πρβλ. D. K.B3. Βλ. Jaeger W., *The Theology of the early Greek Philosophers*, Oxford University Press 1948, pp. 24-59.

32. Αριστ. *Μεταφ.* 987 α 11-28. Πρβλ. Διογένης Λαερτίου VIII 48. Πρβλ. Gorman Peter, *Pythagoras-A life*, Routledge-Kegan Paul, London-Boston 1979, pp. 24-56.

33. Μαργαριανού-Δερμούση, Ευαγγελίας, *Οι Προσωκρατικοί*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009, σ. 75.

34. Όπ. παρ. σ. 86.

αξιώματα, αλλά λογική και συνέπεια».³⁵ Η ηθική συνείδηση κατά τους Πυθαγορείους αφορά στην διάκριση του καλού από το κακό μέσα από τον αυτογνωστικό έλεγχο³⁶ και την μαθητεία.

Ο Ηράκλειτος επισημαίνει στη φιλοσοφική του διδασκαλία τη διαρκή μεταβλητότητα των όντων,³⁷ την αρμονία της αντίθεσης,³⁸ τον λόγο της σύνθεσης, την ενδοσκοπήση³⁹ και τον πανθεισμό.⁴⁰ Ο Ηράκλειτος ως ηθική συνείδηση εκλαμβάνει την γνωσιο-οντολογική κατάσταση της σκέψης, του λόγου και του είναι. Ο λόγος ενυπάρχει στον άνθρωπο αφ' εαυτού. Αυτό δεν συνεπάγεται όμως ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τον λόγο του. Για παράδειγμα, δεν γεννιέται κάποιος κακός, όμως, μπορεί να καταστεί κακός, αν και εφόσον αποτρέπει τον εαυτό του από την υπαγωγή του στη δύναμη του λόγου του. Όταν όμως υπαχθεί στον λόγο του, ο οποίος κατά το πρότυπο της φύσης υπάρχει στο έσω είναι του κρυμμένου⁴¹ και συνενώνει τα διεστώτα,⁴² ταυτίζεται με την αρμονία του θείου λόγου και καθίσταται ευδαίμων. Αυτή είναι και η ερμηνεία της ηρακλείτειας ρήσης «η ηθική συνείδηση που ενυπάρχει στον άνθρωπο είναι η αιτία της ανθρώπινης ευδαιμονίας».⁴³ Η ηθική συνείδηση όταν εμφορείται από το λόγο διέπεται από την ύψιστη αρχή της διάκρισης της καλής από την κακή πράξη: «Ο Ηράκλειτος πράγματι – και σε αυτό συμφωνούν οι Στωικοί – συνδέει τον δικό μας λογισμό με τον θεϊκό λόγο, ο οποίος κυβερνά και ρυθμίζει τα του κόσμου. Χάρη στην αδιάσπαστη ακολουθία, ο δικός μας λόγος συνειδητοποιεί το λογικώς δόξαν και με τη βοήθεια των αισθήσεων προαγγέλλει στις αγαπημένες ψυχές τα μέλλοντα».⁴⁴ Άρα η ηθική συνείδηση, για τον Ηράκλειτο, αποτελεί την εσωτερική δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να διακρίνει την αγαθή από την μη αγαθή πράξη.

Η αναφορά μας στην προσωκρατική διδασκαλία περί ηθικής συνείδησης θα περατωθεί με το Δημόκριτο,⁴⁵ στον οποίο και μόνο απαντάται ο όρος συνείδη-

35. Πανταζάκου Παναγιώτη, «Πυθαγορική Εταιρεία, Ο Θεός και το ήθος», *Σύγχρονα ηθικά προβλήματα*, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Παν/μίου Πελοποννήσου-Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών, Καλαμάτα 2008, σ. 39.

36. Πυθαγόρα, *Χρυσά Επιγ.* (Thesleff, p. 161), στίχ. 40-42: «Μὴ δ' ὕπνον μαλακοῖσιν ἐπ' ὅμμασι προσδέξασθαι, πρὶν τῶν ἡμερινῶν ἔργων τρεῖς ἑκάστον ἐπελθεῖν· πῇ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη;».

37. D.K. A6: «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει».

38. Αριστ. *Φυσικά* 203 b7 και DK B 2.

39. D.K. B101: «ἐδιζήσάμην ἑμεωυτόν».

40. D.K. B10: «ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα». Πρβλ. D.K. B50: «ἐν πάντα εἶναι».

41. D.K. B 123: «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ».

42. Πολίτου Νικολάου, *Φιλοσοφήματα*, Εν Αθήναις 2004, σ. 114.

43. D.K. B 119: «ἤθος ἀνθρώπῳ δαίμων».

44. D.K. *Οἱ Προσωκρατικοί*, σ. 335.

45. Μούκανου Δημητρίου, «Ανάγκη και ασυνέχεια στη φιλοσοφία της φύσης του Δημό-

ση. Ενώ ο Δημόκριτος ως προς το πρόβλημα της ύπαρξης του θεού είναι ασάφης δεχόμενος θεούς⁴⁶ και Θεό,⁴⁷ τον άνθρωπο τον εκλαμβάνει ως ένα μικρόκοσμο⁴⁸ και ως ευδαίμονα στην ασφάλεια της πόλεως. Ο Δημόκριτος παραθέτει τον ορισμό της ηθικής συνείδησης: «Μερικοί άνθρωποι που αγνοούν την αποσύνθεση της θνητής φύσης του ανθρώπου, αλλά έχουν συνείδηση όμως των κακών πράξεων τους στη ζωή, ταλαιπωρούνται στη ζωή τους με φόβους και διαταραχές, ενώ επινοούν ψεύτικους μύθους για τον μετά τον θάνατό τους χρόνο».⁴⁹

Κατά τον Δημόκριτο η ηθική συνείδηση συνδέεται με το πρόβλημα της γνώσης⁵⁰ και αφορά στην αυτοσυνειδησία μιας αρνητικής πράξης ή κατάστασης.⁵¹ Η ηθική συνείδηση είναι η επιγνωστική αντίληψη της πράξης και αφορά στη συνείδηση του ότι η πράξη είναι καλή ή κακή. Η διάκριση της αγαθής από την κακή πράξη προϋποθέτει την αυτοσυνειδησία. Η ύπαρξη βέβαια της προϋπόθεσης δεν συνεπάγεται την επέλευση του επιθυμητού ή και το αντίστροφο, η υπακοή για παράδειγμα στους νόμους της πόλης,⁵² ενώ προϋποτίθεται για την ατομική και την κοινωνική ευδαιμονία, εντούτοις, δεν επιτυγχάνεται. Την υπακοή για τον Δημόκριτο⁵³ στους νόμους την επιβάλλουν το συναίσθημα της ντροπής και η ατομι-

κριτου και η κριτική του Αριστοτέλη», *Ανάπτυο Δ' Τόμ. Θρακικών*, Α' Διεθνές Συνέδριο για τον Δημόκριτο, Αθήνα 1984, σσ. 22-32.

46. Αέτιος IV 10, 4. Πρβλ. B 175, B 234.

47. Αέτιος I 7, 16: «Δημόκριτος νοῦν τὸν θεόν, ἐν πυρὶ σφαιροειδῆ».

48. D.K. B 34. Πρβλ. Cartledge P., *Democritus: Democritus and Atomistic Politics*, London 1998.

49. D.K. B 297: ἔνιοι θνητῆς φύσεως διάλυσιν οὐκ εἰδότες ἄνθρωποι, συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῷ βίῳ κακοπραγμοσύνης, τὸν τῆς βιοτῆς χρόνον ἐν ταραχαῖς καὶ φόβοις ταλαιπωροῦσι, ψεύδεα περὶ τοῦ μετὰ τὴν τελευταίην μυθοπλαστέοντες χρόνου».

50. Γιανναρά Αναστασίος, «Γνωσιολογία και Ηθική στο Δημόκριτο», *Ανάπτυο Δ' Τόμ. Θρακικών*, Α' Διεθνές Συνέδριο για τον Δημόκριτο, Αθήνα 1984, σσ. 8-21.

51. D.K. B 19.

52. Βλ. Δελλή Ι. Γ., Η «πόλις» και οι λειτουργίες της στα αποσπάσματα του Δημοκρίτου. Η αυγή του «Κοινωνικού συμβολαίου» και οι απαρχές της «Ουτοπίας», *Skepsis* 8, 1997, σσ. 37-72 και Δελλή, Δημοκρίτειες επιδράσεις στην πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη (Μια συγκριτική προσέγγιση), Δ. Ν. Κούτρας (επιμ.), *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Αθήνα 1999, σσ. 95-117 και Δελλή, *Το πρόβλημα της ηθικής συνείδησης στο Δημόκριτο*, Θεσσαλονίκη 1985.

53. Aalders G. J. D., «The Political Faith of Democritus», *Mnemosyne* 4/3, 1950, pp. 302-313. Πρβλ. Paneris J. R., *Die Staatsphilosophie Demokrits im Hinblick auf die Lehre der älteren Sophisten*, (Diss.) Wien 1977. Βλ. Müller R., «Die Stellung Demokrits in der antiken Sozialphilosophie», in: L. G. Benakis (Hrsg.), *Proceedings of the 1st International Congress on Democritus*, Xanthi 6-9 October 1983, Bd. A., Xanthi 1984, pp. 423-434. Πρβλ. Procopé J. F., «Democritus on Politics and the Care of the Soul», *Classical Quarterly* 39, 1989, pp. 307-331 και Procopé J. F., «Democritus on Politics and the Care of the Soul: Appendix», *Classical Quarterly* 40, 1990, pp. 21-45.

κή ηθική συνείδηση, προπάντων η ένοχη συνείδηση, η οποία αφορά και στην ατομική και στην κοινωνική ηθική. Το έσω είναι και ο σύμμετρος βίος αποτελούν τα εχέγγυα για την ατομική ευημερία και την αρμονική κοινωνική συμβίωση.⁵⁴

Οι Σοφιστές θεωρούνται οι κύριοι εισηγητές της θεωρίας του ενστίκτου⁵⁵ ή αλλιώς «της θεωρίας της αυτοσυντηρήσεως, βασικό μέλημα της οποίας είναι να καθορισθεί το αγαθό επί τη βάσει όχι αυθαίρετων μεταφυσικών υποθέσεων, αλλά των φυσικών τάσεων που προσδιορίζουν ουσιαστικώς την ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι όροι αγαθό και κακό δεν εκφράζουν κάποια μυστηριώδη μεταφυσική ουσία, αλλά δηλώνουν αντικείμενα που, αντιστοίχως, επιθυμεί και αποστρέφεται ο άνθρωπος».⁵⁶ Κατά τους Σοφιστές, «γνώμων της ηθικής και, γενικότερα, της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων είναι η φυσική τάση προς εξυπηρέτηση και

54. Kalogerakos Ioannis, «Demokrits Auffassung vom Bürger», *Η έννοια του πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία* (The notion of citizenship in ancient greek philosophy), Ed. E. Moutsopoulos-M. Protopapas-Marneli, Academy of Athens, Research Centre on Greek Philosophy, Athens 2009, pp.74-101. Πρβλ. Kalogerakos Ioannis, *Seele und unsterblichkeit*, Untersuchungen zur vorsokratik bis Empedokles, B.G. Teubner Stuttgart und Leipzig, 1996, ss. 98-158 und 188-251. Βλ. Ibscher G., *Demokrit. Fragmente zur Ethik*, Griechisch/Deutsch 1996. Βλ. Taylor C.C.W., *The Atomists Leucippus and Democritus. Fragments. A text and Translation with a Commentary*, Toronto-Buffalo-London 1999, und Löbl R., *Demokrit Texte zu seiner Philosophie*. Ausgewählt, übersetzt, kommentiert und interpretiert, Amsterdam-Atlanta, GA 1989. Πρβλ. Guthrie W.K.C., *A History of Greek Philosophy*, vol. II: *The Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus*, Cambridge 1978 [1965], pp. 382-507. Βλ. Steckel H., Demokritos, in: *RE* suppl. 12, 1970, pp. 192-223. Πρβλ. Röd W., *Die Philosophie der Antike I. Von Thales bis Demokrit*, zweite, überarb. u. erw. Aufl., München 1988 [1976], pp. 192-211, 251-255. Βλ. Kirk G.S. – Raven J. E. – Schofield M., *Die vorsokratischen Philosophen. Einführung, Texte und Kommentare*, ins Deutsche übersetzt von K. Hülser, Stuttgart-Weimar 1994 [engl. Ausg. 1983], pp. 439-472. Βλ. Rapp C., *Vorsokratiker*, München 1997, pp. 208-238. Πρβλ. Taylor C.C.W., *The Atomists*, in: C.C.W. Taylor (Ed.), *Routledge History of Philosophy*, vol. I: *From the Beginning to Plato*, London-New York 1997, pp. 220-243 και Taylor C.C.W., *Die Atomisten*, in: A. A. Long (Hrsg.), *Handbuch frühe griechische Philosophie, Von Thales bis zu den Sophisten*. Aus dem Englischen von K. Hülser, Stuttgart-Weimar 2001[engl. Ausg. 1999], pp. 165-186. Βλ. Ρούσσου Ε. Ν., *Προσωκρατικοί. Ιστορική εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικά σχόλια*, τ. Α', Αθήνα 1999, σσ. 177-187 και Ρούσσου, *Δημόκριτος. Επιλεγμένα αποσπάσματα*. Μετάφραση, Αθήνα 1998. Βλ. Mansfeld J., *Die Vorsokratiker II: Zenon, Empedokles, Anaxagoras, Leukipp, Demokrit.*, Griechisch/Deutsch, Stuttgart 1986. Πρβλ. Jürss F. – Müller R. – Schmidt E.G., *Griechische Atomisten. Texte und Kommentare zum materialistischen Denken der Antike*. Aus dem Griechischen übersetzt und herausgegeben, Leipzig 1988 [1973]. Βλ. Enriques, F. – Mazzioti, M., *Οι θεωρίες του Δημόκριτου τον Αβδηρῆτη. Κείμενα και υπομνήματα*, μτφ. Α. Α. Παπαϊωάννου, Ξάνθη 1982.

55. Πελεγρίνη Θεοδοσίου, *Ηθική φιλοσοφία, Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1997, σσ. 49-71.

56. Πελεγρίνη Θ., *Κεφάλαια ηθικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 1980, σ. 29.

προαγωγή του προσωπικού συμφέροντος. Οτιδήποτε ικανοποιεί, διασφαλίζει και προβάλλει την φυσική τάση μας για το προσωπικό συμφέρον μας είναι αγαθό». ⁵⁷

Οι Σοφιστές «κατέληξαν σε μια ηθική περιπτωσιολογικού ή σχετικού χαρακτήρα, η οποία προσδίδει έμφαση στο ατομικά χρήσιμο και ωφέλιμο, ενώ είναι δύσπιστη στους γενικούς και αμετάβλητους κανόνες». ⁵⁸ Την ύπαρξη της ηθικής συνείδησης την εντάσσουν στην εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος και της προσωπικής επιβολής ή αλλιώς στην θεωρία της αυτοσυντηρησιακρατίας. ⁵⁹ Οι κοινωνικο-ηθικοί κανόνες επισημαίνουν, αλλάζουν από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία και κατά το Γοργία ⁶⁰ είναι θεσπισμένοι όχι κατά φύσει αλλά κατά θέσει και επικρατεί το συμφέρον του ισχυρού. Με τον Πρωταγόρα ⁶¹ από την φυσιοκρατική μεταβαίνουμε στην συμβατική ηθική. ⁶² Ο ηθικός σχετικισμός του Πρωταγόρα δεν συνεπάγεται την άρση της ηθικής συνείδησης και της αξίας των ηθικών κανόνων, προς τους οποίους όλοι πρέπει να υπαγόμεστε. ⁶³ Εκείνο που προκαλεί εντύπωση από τις διδασκαλίες περί ηθικής συνείδησης, ιδιαιτέρως του Δημοκρίτου και των Σοφιστών, αποτελεί το γεγονός ότι από τις θεωρίες τους αρχίζει αμυδρώς να διαφαίνεται το στοιχείο της διάκρισης μεταξύ της αγαθής και της μη αγαθής πράξης ή αλλιώς της συνείδησης της πράξης.

Απ' όσα εξετέθησαν παραπάνω κατά τους Προσωκρατικούς η ηθική συνείδηση είναι έμφυτη στον άνθρωπο και φέρεται να «επιτελεί την αποστολή της», όταν εμφορείται από τον λόγο, από το νου και από το είναι. Ο λόγος αυτός είναι κοινός και θεός και όταν επιτρέπεται να είναι ο κριτής και ο διανεμητής της ηθικής, τότε ο άνθρωπος καθίσταται ευδαίμων.

IV. Η έννοια της ηθικής συνείδησης κατά τον Πλάτωνα

Ο Σωκράτης ⁶⁴ μοιραίο ήταν, αφού μεταβίβασε την φιλοσοφική του σκέψη απ' τα πράγματα στον άνθρωπο, ν' αναζητήσει τον φορέα της ηθικής υπόστασης μέσα στον άνθρωπο, προβάλλοντας έναν συνειδησιακά ⁶⁵ ηθικό εσωτερισμό, τον

57. *Ηθική φιλοσοφία*, σ. 53.

58. Πανταζάκου Παναγιώτη, *Η φυσική θεολογία και το φυσικό δίκαιο στη φιλοσοφία των Σοφιστών τον 5^ο π.Χ. αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 12.

59. *Κεφάλαια ηθικής φιλοσοφίας*, σ. 29

60. Πλάτωνος *Γοργίας* 483d.

61. Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 323c.

62. *Κεφάλαια ηθικής φιλοσοφίας*, σσ. 34-35.

63. Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 326c-d.

64. Βλαστού Γρηγόρη, *Σωκράτης – Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφ. Παύλος Καλλιγιάς, Εστία, 2000, σσ. 151-161.

65. Guthrie W.K.C., *Ο Σωκράτης*, μτφ. Τάσος Νικολαΐδης, MIET, Αθήνα 1991, (

οποίο αποκαλούσε «δαίμονα».⁶⁶ Αν και δεν αναφέρεται ρητά στον όρο ηθική συνείδηση, εντούτοις, η ηθική συνείδηση φέρεται να είναι για τον Σωκράτη μια έμφυτη εσωτερική ιδιότητα του ανθρώπου, μια εσωτερική φωνή, η οποία αποκαλείται δαιμόνιο ή θείο.⁶⁷

Ο Πλάτων⁶⁸ στον οποίο δεν απαντάται ο όρος συνείδηση παρά μόνο το ρήμα *σύννοια* με διάφορες σημασίες,⁶⁹ (αντίληψη-συναντίληψη-συγκατάνευση-σαφή γνώση-παραδοχή), προσέδωσε στην ηθική συνείδηση μια υπερβατική έκφραση.⁷⁰ Ο Πλάτων, ο φιλόσοφος του «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας»,⁷¹ - μια ρήση, η οποία αφορά στην ποσοτική υπέρβαση του θείου σε σχέση προς τα ανθρώπινα μέτρα και σταθμά και στην ποιοτική διάκριση του υλικού προς το άυλο-, δεν απαλλάσσεται από τον ουτοπικό προσανατολισμό του και στην *Πολιτεία*⁷² την ηθική συνείδηση την προβάλλει ως το θείο τμήμα της ψυχής⁷³ του ανθρώπου, το οποίο εμφορείται από τα υποστατικά ιδιώματα του θείου: την αγαθότητα⁷⁴ και την απλότητα.⁷⁵ Και πώς συνάπτεται η περι ηθικής συνείδησης διδασκαλία με το έσω είναι του ανθρώπου; Δεδομένου ότι ο Πλάτων εκλαμβάνει το σώμα ως περίβλημα και τάφο της ψυχής,⁷⁶ προσδίδει αξία στον εσωτερικό άνθρωπο, ο οποίος δεν εξαπατάται από τις αισθήσεις⁷⁷ και τα πάθη, τα οποία «συντελούν στο να παραμορφωθεί η έλλογη ψυχή από τη συμβίωσή της με το σώμα».⁷⁸ Στον εσωτερικό άνθρωπο, σε εκείνον δηλαδή που ζει εσωτερικό βίο εδράζεται ο έμφυτος λόγος.⁷⁹ Απόρροια

III, κεφ. 7 κανείς με τη θέλησή του δεν είναι κακός», σσ.179-196.

66. Burkert Walter, *Greek Religion*, T.J.Press, G.B. 1985, pp. 179-181.

67. Πλάτωνος *Απολογία* 21b, 31c-d, 40a-b.

68. Βλ. Annas Julia, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, μτφ. Χρ. Γραμμένος, Καλέντη, Αθήνα 2006.

69. Στους *Νόμους* (742b), *Φαίδρο* (92d), *Πρωταγόρα*(348b) και *Σοφιστή* (232c) το σύννοια έχει την σημασία της επίγνωσης, ενώ στο *Θεαίτητο* (206a), στην *Απολογία*(21-34 b) και στην *Πολιτεία* (607d) ενέχει την σημασία της συναίσθησης.

70. Πλάτωνος Τίμ. 28 C: «τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦ παντὸς εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν».

71. Πλάτωνος *Πολιτεία* 509b. Πρβλ. Gottfried Martin, *Πλάτων*, μτφ. Φ. Πρεβεσδούρου, Πλέθρον, Αθήνα 1991, σσ. 99-126.

72. Πλάτωνος *Πολιτεία*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2002.

73. Πλάτωνος *Πολιτεία* 531c.

74. Πλάτωνος *Πολιτεία* 379 α κ.έ.

75. Πλάτωνος *Πολιτεία* 382 ε: «ἄρα ὁ θεὸς ἀπλοῦν καὶ ἀληθὲς ἔν τε ἔργῳ καὶ λόγῳ».

76. Πλάτ. *Αλκιβιάδης* 1, 130c: «*ψυχή ἐστιν ἄνθρωπος*». Πρβλ. Πλάτ. *Κρατύλος* 400c, *Φαίδ.* 82e. Πρβλ. Μάρκου Αυρηλίου, *Meditationes*, IV, 41. Πρβλ. Πορφυρίου, *Περί Πλωτίνου Βίου*, α'.

77. Πλάτωνος *Πολιτεία* 382a.

78. Bormann Karl, *Πλάτων*, μτφ. Ιωάννης Καλογεράκος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σ.188.

79. Πλάτωνος *Πολιτεία* 492e.

της λειτουργίας του λόγου, δηλαδή της υπαγωγής του ανθρώπου στη σοφία του λογιστικού, είναι η ορθή και σώφρων λειτουργία της ηθικής συνείδησης και η ορθή διάκριση του καλού από το κακό. Η ηθική πράξη αφορά στο επόμενο στάδιο, είναι δηλαδή επίκτητη και προϋποθέτει την ηθική συνείδηση.

Η σπουδαιότερη, κατά την προσωπική μας εκτίμηση, συμβολή του Πλάτωνος στο πρόβλημα της ηθικής συνείδησης αφορά στη σύναψή του με το πρόβλημα της ηθικής ελευθερίας και της ελευθερίας της βουλήσεως.⁸⁰ Η σωκρατική ρήση «οὐδείς ἐκὼν κακός»,⁸¹ κανείς δηλαδή με τη θέλησή του δεν είναι κακός, εισηγάγε στη φιλοσοφία το πρόβλημα της ελευθερίας της βουλήσεως και το συνέδεσε άμεσα με το πρόβλημα της γνωσιολογίας⁸² και της ηθικής. Γεννάται όμως η εξής απορία. Αφού κανείς με τη θέλησή του δεν είναι κακός, άρα δεν είναι ελεύθερος, τότε πώς ερμηνεύεται η ύπαρξη της ηθικής συνείδησης; Ποια αξία έχει να διακρίνει κανείς το καλό από το κακό, να έχει δηλαδή ηθική συνείδηση, όταν δεν είναι ελεύθερος να επιλέξει μεταξύ του καλού και του κακού που έχει προηγουμένως διακρίνει; Και ακόμη περισσότερο τι ωφελεί η ύπαρξη της ηθικής συνείδησης, η οποία και λογικά προηγείται της βούλησης, όταν η πράξη επιγενέστερα ετερονομείται; Πώς δηλαδή ο άνθρωπος ενώ έχει ηθική συνείδηση δεν είναι, όπως υποστηρίζει ο Πλάτων, με τη θέλησή του κακός; Η αντινομική πλατωνική άποψη,⁸³ η οποία παρουσιάζει τον Σωκράτη ως ντετερμινιστή (ο άνθρωπος είναι ελεύθερος - η γνώση είναι αρετή - άρα η κακή πράξη είναι ακούσια επειδή ο άνθρωπος αγνοεί, άρα δεν είναι κακός με τη θέλησή του), θέτει ερωτήματα για την ύπαρξη της ηθικής συνείδησης, δεδομένου, ότι η ελευθερία της βουλήσεως προϋποθέτει την ηθική συνείδηση.⁸⁴ Ο Πλάτων φαίνεται ν' απαντά στην παραπάνω αντινομία στο 379c-d της *Πολιτείας* και στα παρατιθέμενα χωρία, η ερμηνεία των οποίων συνοψίζεται στην έκφραση: άνθρωπος αίτιος, Θεός αναίτιος». ⁸⁵

Εκείνο το οποίο πρέπει να επιστημόνουμε είναι πως η διερεύνηση για την ηθική συνείδηση στα πλατωνικά έργα αποτελεί φιλόδοξο αλλά και δύσκολο εγ-

80. Το πρόβλημα της ελευθερίας της βουλήσεως επισημαίνεται από τον Πλάτωνα σε πολλούς διαλόγους: *Τίμαιο* 86e, *Μένωνα* 77b, *Σοφιστή* 228c, *Πολιτεία* 382a και 413a. Μια σύγχρονη οπτική του προβλήματος της ελευθερίας της βουλήσεως διαγράφεται από την Ελένη Ποταμιάνου στο πόνημά της *Ελεύθερη-πολιορκεμένη βούληση την τέταρτη ημέρα των Στοχασμών του Descartes*, Έννοια, Αθήνα 2011, σσ. 38-48.

81. Guthrie W.K.C., *Ο Σωκράτης*, μτφ. Τάσος Νικολαΐδης, MIET, Αθήνα 1992, σσ.179-196.

82. Vlastos Gregory, *Πλατωνικές μελέτες*, μτφ. Ιορδάνης Αρζόγλου, MIET, Αθήνα 1994, (σωκρατική γνώση και πλατωνική απαισιοδοξία, σσ. 295-312.

83. Πλάτωνος *Τίμαιος* 44c, *Φαίδων* 80e, *Πολιτεία* 485a.

84. Taylor A.E., *Πλάτων*, μτφ. Ιορδάνης Αρζόγλου, MIET, Αθήνα 1992, σσ. 165-309.

85. Πλάτωνος, *Πολιτεία* 347d, 505d, 617e, 619b, *Νόμοι* 719d, 916b, *Φαίδρος* 230e, 249a, *Πρωταγόρας* 356e, *Φίλητος* 33a, *Απολογία* 37b.

χείρημα. Δεν μπορεί να υπάρξει ενιαία θεώρηση για την ηθική συνείδηση. Στα πλατωνικά έργα όλα είναι διαχωρισμένα και κατηγοριοποιημένα κατά τα μέρη της ψυχής (λογιστικό-θυμοειδές-επιθυμητικό και τις αρετές (σοφία-ανδρεία-σωφροσύνη).⁸⁶ Στο κοινωνικό γίγνεσθαι άλλη είναι η ηθική συνείδηση των βασιλέων και άλλη των φυλάκων. Καταληκτικά, στον Πλάτωνα έχουμε προβολές του προβλήματος της ηθικής συνείδησης. Ο Πλάτων φαίνεται να σχετίζει την ηθική συνείδηση με την άμεση γνώση, την ηθική ελευθερία και την ελευθερία της βουλήσεως,⁸⁷ αν και η πλατωνική διδασκαλία περί θείας συγγένειας της ψυχής, δεν επικυρώνει την ηθική ελευθερία, αλλά εισάγει ηθική αιτιοκρατία-ηθικό ντετερμινισμό, δηλαδή ηθική ανελευθερία, αφού οτιδήποτε πρόκειται να συμβεί είναι ετεροπροσδιορισμένο και ετεροκαθορισμένο από πριν να συμβεί όπως θα συμβεί.

V. Η έννοια της ηθικής συνείδησης κατά τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης δεν χρησιμοποιεί ούτε αυτός τον όρο *συνείδηση*, παρά μόνο το ρήμα *σύννοια* με διάφορες σημασίες, (γνώση-συναίσθηση- φρόνηση). Συνωνυμικά αντικαθιστά τον όρο *συνείδηση* με τους όρους: *λόγος*, *γνώση*,⁸⁸ *αντίληψη*, *θεωρία*, *νους*,⁸⁹ *διάνοια*, *έμφρων βίος*, *συναίσθηση*,⁹⁰ *σύνεση*⁹¹ και *φρόνηση*. Κατά τον σταγειρίτη φιλόσοφο η έννοια της ηθικής συνείδησης συνδέεται με την ηθική αρετή και τη φιλοσοφία του δικαίου.⁹² Στα *Ηθικά Νικομάχεια* προβάλλει τις έννοιες της θεωρίας, της προαιρέσεως, της ελευθερίας της βουλήσεως, έννοιες οι οποίες συνάπτονται άρρηκτα με την ηθική συνείδηση. Η ηθική συνείδηση είναι ο εσωτερικός λόγος, η υπό της ψυχής διαχείριση των παθών,⁹³ η διανοητική αρετή, το εθιμικό δίκαιο που συνδέεται, κατά τον σταγειρίτη φιλόσοφο, με την

86. Βλ. Wilamowitz-Möllandorf U., *Πλάτων*, μτφ. Ξ. Αρμυρός, Κάκτος, Αθήνα 2005.

87. *Τίμαιος* 86e, *Μένων* 77b, *Σοφιστής* 228c, *Πολιτεία* 382a και 413a.

88. Αριστοτέλους *Περί ψυχής* 410b3. Πρβλ. Fay Thomas, «Κριτική εξέταση των αντιλήψεων του Αριστοτέλη περί της ακρασίας», *ΕΦΕ* 9, 1992, σσ. 209-215.

89. Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1143a 9,16. Πρβλ. Ross W. D., *Αριστοτέλης*, μτφ. Μαριλίτσα Μητσού, MIET, Αθήνα 1993, σσ. 281-287 και 314-319.

90. Αριστοτέλους *Ηθικά Μεγάλα* 1192a26. Πρβλ. Veggetti Mario, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Γιάννης Δημητρακόπουλος, Τραυλός, Αθήνα 2003, κεφ. 7-8-9.

91. Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1143a. Πρβλ. Windelband W. – Heimsöeth H., *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*, τ. Α', Η φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων - Η φιλοσοφία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, MIET, Αθήνα 2001.

92. Βλ. Δεσποτόπουλου Κ., *Η φιλοσοφία του Πλάτωνα*, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1997. Πρβλ. Μιχαηλίδη Κώστα, *Πλάτων - Λόγος και μύθος*, Παπαδάμα, Αθήνα 1998.

93. Αριστοτέλους *Περί ψυχής* 411a24-b17.

γνώση και το έθος. Κατά τούτο η ηθική συνείδηση αποβαίνει σταθερή διάκριση μεταξύ της αγαθής και της μη αγαθής πράξης και μόνιμο έθος. Ο Αριστοτέλης, και εδώ έγκειται η πρωτοτυπία του, αποσυσχετίζει εντελώς την γνώση και το έθος από την ηθική πράξη. Σκοπός της αριστοτελικής ηθικής είναι η ευδαιμονία.⁹⁴ Η φρόνηση, η σύνεση, ο λόγος, η διάνοια, η αρετή σχετίζονται με την ηθική συνείδηση. Η αριστοτελική ηθική δίδει έμφαση στη θετική έκφραση της ανθρωπίνης ψυχής⁹⁵ και η ηθική συνείδηση αποτελεί προϋπόθεση και συνδέεται με την διάπραξη της ηθικής πράξης, - όχι όμως με την απραξία - ή ακόμη την διάπραξη της μη αγαθής πράξης. Κατά την ηθική του Αριστοτέλη το ηθικό πρόσωπο λαμβάνει θέση και όπως επισημαίνει ο I. Düring έχει ως κριτήριο των πράξεών του το ορθό μέτρο⁹⁶ για την επίτευξη της φιλοσοφικής συμβίωσης.⁹⁷ Πότες; Όταν γνωρίζει, οπότε και επιλέγει εκουσίως.⁹⁸ Τότε και μόνο η ελεύθερη βούλησή του διέπεται από ηθικότητα,⁹⁹ απόρροια της οποίας αποτελεί η προβολή από τον Αριστοτέλη της έννοιας της συνέπειας.

Ο Αριστοτέλης σχετίζει την ηθική συνείδηση με την ελεύθερη βούληση. Όμως η αριστοτελική εντελέχεια από την μια, η οποία προβάλλει το προκαθορισμένο τέλος και εξοβελίζει την ηθική ελευθερία και την προαίρεση του ανθρώπου ως αίτια του αυτοκαθορισμού του και η αριστοτελική ακρασία¹⁰⁰ από την άλλη που δηλώνει την αδυναμία της βούλησης, ενώ δηλαδή γνωρίζει το καλό να μην το πράττει και το κακό να μην το αποποιείται, αποτελούν τα αίτια του ηθικού ντετερμινισμού-της ηθικής αιτιοκρατίας.

VI. Η έννοια της ηθικής συνείδησης κατά τη στωική φιλοσοφία

Η ελληνιστική περίοδος¹⁰¹ αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο κοινωνικών, θρησκευτικών και φιλοσοφικών μετασχηματισμών. Οι στωικοί ανασυστήνουν

94. Πελεγρήνη Θεοδοσίου, *Ηθική φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 92-97.

95. Gauthier René, *La morale d' Aristote*, Presses Universitaires France 1962, pp. 88-98.

96. Düring Ingemar, *Ο Αριστοτέλης*, v.I. μτφ.Π. Κοτζιά-Παντελή, MIET, Αθήνα 2003, σσ.241-243 και 395-398.

97. Düring Ingemar, *Ο Αριστοτέλης*, v.II. μτφ. Αικ. Γεωργίου-Κατσιβέλα, MIET, Αθήνα 2004, σσ. 205-302.

98. Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1109 b.

99. Αριστοτέλους *Πολιτικός* 284 b-c.

100. Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια* 1102b και *Ηθικά Ενδήμεια* 1224a.

101. Βλ. Annas J., *Hellenistic Philosophy of Mind*, Berkeley-Los Angeles-London 1992 και Arthur E. P., "The stoic analysis of the Mind's reactions to presentations", *Hermes* III, 1983, pp. 69-78 και Mates B., *Stoic Logic*, Berkeley 1961, pp.67-98. Πρβλ.

μέσα σ' ένα κλίμα πολιτικοκοινωνικής τρομολαγνείας μια ηθική που επιγεννάται μέσα από την αναγέννηση του εαυτού μας και τον εξορθολογισμό της ηθικής μας συνείδησης.¹⁰² Τι είναι όμως η ηθική συνείδηση; Η συνείδηση¹⁰³ είναι «όρος τον οποίο εισηγήθηκαν οι εκπρόσωποι της στωικής φιλοσοφίας, προκειμένου να δηλώσουν την άποψη την οποία μπορεί να διαμορφώσει κανείς για τον ηθικό χαρακτήρα των πράξεων των ανθρώπων και την ικανότητά τους να διακρίνουν το αγαθό από το κακό».¹⁰⁴ Κατά τη στωική φιλοσοφία¹⁰⁵ και ιδίως κατά τον Κικέρωνα¹⁰⁶ η ηθική συνείδηση αποτελεί μια εγγενή, έμφυτη και συνεκτική αρχή, η οποία εγείρει τον άγραφο φυσικό νόμο, ο οποίος και αυτός είναι έμφυτος στον άνθρωπο. Η αφύπνιση της ηθικής συνείδησης είναι προαιρετική και μόνο με τον σπινθήρα του λόγου καθίσταται υποχρεωτική. Κατά τον Σενέκα¹⁰⁷ ο όρος συνείδηση σημαίνει την γνώση των όντων ή αλλιώς την γνώση του κινήτρου των πράξεών μας καθώς και την γνώση του εαυτού μας.¹⁰⁸ Η Στοά¹⁰⁹ δέχεται την ύπαρξη ηθικής συνείδησης ως διαιτητή, διαμεσολαβητή ή ως αξιολογικό διανεμητή του καλού και του κακού κινήτρου των πράξεων. Επιπροσθέτως διακρίνει την συνείδηση, όπως και την πράξη, σε καλή και κακή, οπότε η ηθική πράξη, η οποία έπεται της ηθικής συνείδησης, δεν υπάγεται στη μοιροκρατία ή στην ειμαρμένη αλλά αποτελεί προϊόν της ελεύθερης βούλησης.

Η στωική έννοια της ηθικής συνείδησης εμφορείται από έναν ηθικό ντετερμινισμό¹¹⁰ και στηρίζεται στο πανθεϊστικό, ηθικό και φυσικό σύστημα των Στω-

Rist J.M., *Stoic Philosophy*, Cambridge 1969, pp. 256-272. Πρβλ. Long A.A., *Stoic Studies*, Cambridge University Press 1996, pp. 190-205.

102. Πρβλ. Πρβλ. Ojakangas Mika, (ed.), «Arendt, Socrates, and the Ethics of Conscience», *COLLEGIUM Studies across disciplines in the humanities and social sciences* 8, Helsinki 2010, pp. 67-85.

103. Bλ. Stelzenberger J., *Syneidesis, Conscientia, Gewissen. Studie zum Bedeutungswandel eines moraltheologischen Begriffes*, Schöningh, Paderborn 1963 και Don E. Marietta, *Introduction to Ancient Philosophy*, M.E. Sharpe, Florida Atlantic University 1998.

104. Πελεγρίνη Θεοδοσίου, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2010, σ. 545: «Συνείδηση [λατ.: conscientia, sensus internus, α.: conscience, consciousness, γ.: conscience, γρ.: Gewissen, Bewußtsein, Bewußthaftigkeit].

105. Πρβλ. Reitzenstein, R., *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*, Teubner, Leipzig-Berlin 1927, ss. 80-105.

106. Cicero *De Natura Deorum* II 16.

107. Seneca *Epistulae Morales* VIII 1-2.

108. Seneca *Epistulae Morales* VIII 3-5.

109. Πρβλ. Veggetti Mario, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Γιάννης Δημητράκοπουλος, Τραυλός, Αθήνα 2003 κεφ. 7-8-9.

110. Long A.A., «Freedom and Determinism in the stoic theory of human action», *Problems in Stoicism*, Long A.A., (ed.), The Athlone Press 1971, pp. 174-193.

ικών. Κατά τους Στωικούς ο Θεός, η φύση¹¹¹ και ο ηθικός νόμος συνυπάρχουν και συνάπτονται.¹¹² Αφού ο Θεός,¹¹³ η φύση και ο ηθικός νόμος συνυφάνονται: «ο Θεός συμμετέχει δια της φύσης σε όλα τα επίγεια πράγματα»,¹¹⁴ η συνείδηση, η οποία έχει θεία καταγωγή δια της συγγένειας του λόγου με το θείο,¹¹⁵ ενυπάρχει εμφύτως στον άνθρωπο. Η ηθική συνείδηση κατά τους Στωικούς αποτελεί τμήμα του θείου, το οποίο ενυπάρχει στον κόσμο άρα και μέσα στον άνθρωπο και υπακούει στον φυσικό νόμο. Γεννάται λοιπόν η απορία: πότε κατά τους Στωικούς η ηθική συνείδηση διακρίνει ορθά το καλό από το κακό; Όταν ο άνθρωπος στοχεύει στον κατά λόγω, στον απαθή¹¹⁶ και στον κατά φύσει βίο, τότε και συστήνεται ο ιδεώδης τύπος του στωικού σοφού. Ποιος είναι κατά τους Στωικούς ο στωικός σοφός; Είναι εκείνος ο οποίος συναιρεί και μεταπλάθει τον βιολογικό¹¹⁷ σε ψυχικό χρόνο,¹¹⁸ δεν υποτάσσεται στην νομοτέλεια της τύχης,¹¹⁹ παραμερίζει την δουλεία της πρόνοιας και εγκαταλείπει τον υλικό προκαθορισμό της μοίρας¹²⁰ και της ειμαρμένης. Επιπροσθέτως, δεν εξομοιώνεται με την άλογη παντοδυναμία των παθών,¹²¹ η επέλευση των οποίων επιγεννά την ατέρμονη επιθυμία επανάληψης της ικανοποίησής τους.¹²²

Οι Στωικοί φιλόσοφοι εξαρτούν την ορθή ηθική¹²³ από την κατά φύσει ζωή, που ορίζεται ως λογική τέχνη του βίου και η οποία δεν αντίκειται στους φυσικούς νόμους.¹²⁴ Ο ίδιος ο άνθρωπος μέσα από τις πρακτικές του βίου του καθίσταται ηθικό ον. Όταν οι πράξεις του έχουν ως γνώμονα τον λόγο ο άνθρωπος συνεχεται από την αρμονία και την αταραξία. Αποτελεί εξάλλου βασική παραδοχή της Στοάς, ότι η ψυχική ευδαιμονία¹²⁵ είναι απόρροια της ορθής διάκρισης της ηθικής

111. Seneca *Epistulae Morales* CXX 4.

112. Kalokairinou Eleni, «The cosmological assumptions of Stoic Ethics», *Diotima* 24, 1996, σσ. 139-143.

113. Seneca *Epistulae Morales* IX 1-2.

114. Cicero *De Natura Deorum* II 28.

115. Seneca *Epistulae Morales* LXV 1-2.

116. S.V.F. I 205.

117. Seneca *De Brevitate Vitae* VIII 1.

118. Seneca *Epistulae Morales* I 3, XLIX 9.

119. S.V.F. I 449.

120. Seneca *Epistulae Morales* XII 6-9.

121. Seneca *Epistulae Morales* LX 2-4.

122. S.V.F. III 459.

123. Ierodiakonou Katerina, "The Stoic Division of Philosophy", *Phronesis* 38/1, 1993.

124. Bl. Bloos L., *Probleme der Stoischen Physik*, Hamburg, 1973. Πρβλ. Grumach Ernst, *Physis und Agathon in der alten Stoa*, Weidmann, Berlin 1932 και Hahm D. E., *The Origins of Stoic Cosmology*, Ohio 1977 και Inwood B., *Ethics and Human Action in Early Stoicism*, Oxford 1985.

125. S.V.F. III 136, Seneca *Epistulae Morales* VIII 5, XXX 14.

μας συνείδησης και του απαθούς εαυτού μας.¹²⁶ Εξίσου σημαντική παραδοχή είναι εκείνη που θέτει την ψυχική ευδαιμονία,¹²⁷ που συνδέεται με τη διάπραξη του ηθικώς ορθού,¹²⁸ σε υπέρτερη αξιολογική διαβάθμιση έναντι της υλικής ευδαιμονίας. Στην υλική ευδαιμονία, δηλαδή στους ένυλους νόμους της μοίρας, υπόκειται το σώμα,¹²⁹ ενώ η άλυη ψυχή και το πνεύμα δρομολογούν τον ανθρώπινο βίο χωρίς να υποτάσσονται σε νομοτέλειες.

Κατά τους Στωικούς φιλοσόφους, οι οποίοι είναι κήρυκες του πανθεισμού, της συνύπαρξης δηλαδή του κόσμου του ανθρώπου και του Θεού, η αταραξία αποτελεί την ηθική πρακτική, η οποία πρέπει να συνθέτει την συνειδητή επιλογή της ηθικής συνείδησης. Ο άνθρωπος είναι η ηθική του συνείδηση και ευδαιμονεί ή κακοδαιμονεί¹³⁰ επειδή ελεύθερα και συνειδητά εξέλεξε τον τρόπο του βίου που συνεπώς διάγει.¹³¹ Η ατομική ηθικότητα¹³² κατά τους Στωικούς, πρέπει να αποτελεί απόρροια μιας εξορθολογισμένης ηθικής συνείδησης, η οποία έχει καθολικότητα όπως η Συμπαντική Ολότητα. Η αποτροπή των ηθικών παρεκκλίσεων δεν υπόκειται σε μεταφυσικούς σχεδιασμούς αλλά αποτελεί νοητική επεξεργασία στη διαδικασία της διάκρισης του καλού από το κακό. Αυτός είναι ο καθοριστικός ρόλος της ηθικής συνείδησης κατά τους Στωικούς: να άρει την δικαιολογία ότι δεν γνωρίζουμε το καλό από το κακό ή το δίκαιο από το άδικο. Η στωική θεωρία της ηθικής συνείδησης εξοβελίζει το έλλειμμα και την ηθική υστέρηση από την ηθική απραξία. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να επικαλεστεί κατά τον Mates την άγνοια και να συστήσει ηθικές εκκρεμότητες και διχογνωμίες ως απόρροια των ηθικών διλημμάτων του, διότι η ηθική συνείδηση αποτελεί τον αλάνθαστο κριτή μιας πράξης.¹³³

Το πρόβλημα της ηθικής συνείδησης κατά τους Στωικούς δεν τυγχάνει της ίδιας επίλυσης. Ο μεν Μάρκος Αυρήλιος το συνοψίζει στην έννοια της απάθει-

126. Βλ. Stanndard J. W., *The psychology of the passions in the Old Stoa*, University of Illinois 1958. Πρβλ. Adkins A.W.H., *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, Clarendon Press, Oxford 1960 και Alpers-Golz R., *Der Begriff Skopos in der Stoa und seine Vorgeschichte*, Olms, Hildesheim - N.Y 1976, ss. 54-73 και Annas J., *Truth and Knowledge, in Doubt and Dogmatism*, Oxford 1980. Βλ. Sambursky S., *Physics of the Stoics*, London 1959.

127. Seneca *De Vita Beata*, II 2.

128. Seneca *De Vita Beata*, VIII 1-2.

129. Seneca *Epistulae Morales*, XIV 1-2.

130. S.V.F. III 52, 18.

131. S.V.F. II 295,31.

132. Μάρκου Αυρηλίου *Ta eis eautón A'* 14, 15. Πρβλ. Stanndard J. W., *The psychology of the passions in the Old Stoa*, University of Illinois 1958. Πρβλ. Stein L. *Die Psychologie der Stoa*, 2 vols, Calvary, Berlin 1939 και Watson Gerard, *The Stoic Theory of Knowledge*, Queen's University, Belfast 1969.

133. Mates B., *Stoic Logic*, Berkeley-Los Angeles 1961, pp. 65-80.

ας,¹³⁴ στη λελογισμένη δηλαδή δράση του ηγεμόνος νου, της κυριαρχούσας λογικής και της απεξάρτησης από τα πάθη, τα οποία δημιουργούν ένα πραγματικό ανάχωμα στην ελευθερία του ανθρώπου διοχετεύοντάς τον στην απατηλή φαινομενικότητα. Εξαιτίας της άστοχης επιλογής τρόπου βίου,¹³⁵ διευρύνεται το έλλειμμα της γαλήνης του,¹³⁶ υπονομεύεται η ελευθερία του και αποδυναμώνεται η διαπραγματευτική δύναμη της αυτάρκειάς του. Και ποιος είναι ο ρόλος της ηθικής συνείδησης; Όπως προαναφέραμε οι στωικοί φιλόσοφοι διέκριναν την συνείδηση, όπως και την πράξη, σε καλή και κακή. Ο ρόλος της κακής συνείδησης είναι να στομώνει την λογική¹³⁷ και να δημιουργεί τύψεις και φοβικά συναισθήματα από την λανθασμένη διάκριση έναντι μιας πράξης. Ενώ η καλή συνείδηση συνθέτει την αδιατάρακτη εσωτερική γαλήνη, την νηφαλιότητα, την έλλογη ψυχραιμία και την αυτοπεποίθηση. Η καλή δηλαδή συνείδηση ωθεί τον άνθρωπο να ρέπει, κατά τους Sambursky και Forschner, προς το κατά φύσει ζην,¹³⁸ ενώ κατά τους Frede και Mates προς το λογικό.¹³⁹ Η ελλιπής κατίσχυση και υπεροχή της καλής συνείδησης έναντι της κακής, κατά τον More, συστήνει την φθίνουσα πορεία του λόγου, διακυβεύει επικίνδυνα την εσωτερική ελευθερία του ανθρώπου προκαλώντας του ηθική καθίζηση, σοβαρή μείωση της εσωτερικής δυναμικής του, εσωτερική διχογνωμία και ελλειμματική ενδοσκοπήση εμποτιζόντάς τον με το αμφίβολο καθεστώς της σύγχυσης της φοβίας, της αμφιβολίας και των άλυτων διλημάτων.¹⁴⁰

Ο Σενέκας ενστερνίζεται την ηθική συνείδηση¹⁴¹ ως τον καταλυτικό φορέα της ατομικής ευδαιμονίας και της προσδίδει ηθική σημασία.¹⁴² Ο Μάρκος Αυρή-

134. Μάρκου Αυρηλίου *Ta eis eautón* H' 48.

135. Long A. A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφ. Σ. Δημόπουλος - Μ. Δραγώνα-Μονάχου, MIET, Αθήνα 1997, σσ. 310-325. Πρβλ. Arthur E. P., "The stoic analysis of the Mind's reactions to presentations", *Hermes* III, 1983, pp. 69-78.

136. Edelstein Ludwig, *Ο Στωικός Σοφός*, μτφ. Ροζίνα Μπέρκνερ, Θύραθεν, Θεσ/κη 2002, σσ. 103-132.

137. Seneca *Epistulae Morales* XCII 27, XXXVII 4.

138. Forschner Maximilian, *Die stoische Ethik*, Klett-Cotta, Stuttgart 1981, pp. 65-88.

139. Frede M., *Die stoische Logik*, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 1974, pp. 24-68.

140. Πρβλ. More P. E., *Hellenistic Philosophies*, Princeton University Press 1923, pp. 86-98 και Moreau J., "Ariston et le stoïcisme", *Revue des Etudes Anciennes* 50, 1948, pp. 27-48. Ιδίως για την έννοια του καθήκοντος βλ. Nebel G., "Der Begriff des Kathekon in der alten Stoa", *Hermes* 70, 1935, ss. 439-460. Πρβλ. Rabel R. J., *Theories of the Emotions in the Old Stoa*, Michigan 1975, και Reesor M. E., *The Political Theory of the Old and the Middle Stoa*, N. York 1951. Πρβλ. Μάρκου Αυρηλίου *Ta eis eautón* E' 28.

141. Seneca *Epistulae Morales* CXX 1-3, LXXXV 32.

142. Don E. Marietta «Conscience in greek Stoicism», *Numen* 17 (1970), p. 176. Πρβλ. Dyroff A., *Die Ethik der alten Stoa*, Calvary, Berlin 1937, ss. 47-69.

λιος επιμένει σε μια ηθική συνείδηση που επιγεννά την αυτογνωσία του «ένδον σκάπτει»,¹⁴³ ενώ ο Σενέκας την ηθική συνείδηση την συνάπτει με την εσωτερική ευδαιμονία του ανθρώπου». ¹⁴⁴

Συμπερασματικά, η ηθική συνείδηση, η οποία κατά τους Στωικούς έχει ηθική σημασία, συστήνει τον ιδεώδη τύπο του στωικού σοφού, ο οποίος διέπεται από τον στωικό τρόπο ζωής, που υπαγορεύει μια κατευναστική διαχείριση των προβλημάτων του βίου. Ο στωικός τρόπος του ζην επιτάσσει έναν βίο, ο οποίος εμφορείται από μια ενεργούσα ηθική συνείδηση και ο οποίος στερείται παθών, κυριαρχείται από τον λόγο και διέπεται από οικουμενικότητα και αλτρουιστική αρετή.¹⁴⁵ Ο στωικός σοφός απεμπολεί τον υλόφρονα βίο και τη συντεχνιακή λογική, αποκαθιστά την ενότητα του εσωτερικού λόγου του με τον θείο και τον φυσικό λόγο¹⁴⁶ και κατά τούτο μεταπλάθεται σε ευδαίμονα. Ο στωικός σοφός δεν διέπεται από επικοινωνιακούς ελιγμούς, δεν επικαλείται τις αρνητικές συγκυρίες στην ηθική του πράξη, απλά επανεκκινεί τον εσωτερικό του λόγο, αναδιαρθρώνει το ήθος του στις εκάστοτε περιστάσεις, δεν πτοείται από τις ατυχίες του βίου του, έχει την ηθική εποπτεία του εαυτού του με καθοδηγητή και ορμητήριο τον λόγο του με τον οποίο συνομιλεί αδιάκοπα. Το συγκριτικό πλεονέκτημα της στωικής θεωρίας για την ηθική συνείδηση, αφορά στο ότι αναφέρεται σε μια εσωτερική διεκπεραίωση στην οποία πρέπει να προβεί ο άνθρωπος με τον εαυτό του. Δεν αφορά σε εξωτερικό διακανονισμό με αλλότριους παράγοντες, αλλά σ' έναν επαναπατρισμό στον εσωτερικό του εαυτό. Η δυναμική της στωικής θεωρίας είναι ευέλικτη, δεν αναχαιτίζει την ελευθερία της βουλήσεως ούτε λειτουργεί αντινομικά, δεν υποθηκεύει παρά προσφέρει εγγυήσεις έναντι των ηθικών κινδύνων του εξανδραποδισμού σε δογματισμούς, ανελεύθερες πρακτικές και ιδεοληψίες. Η στωική φιλοσοφία δεν συνθέτει επικοινωνιακούς ελιγμούς, δεν είναι άλυτο μυστήριο, δεν ανατροφοδοτεί την ομηρία σε παρωχημένες ηθικές, δεν οραματίζεται ουτοπίες, δεν δεσμεύει κανέναν, δεν απαξιώνει τις αποκλίσεις και αποτελεί υπεραξία που δεν χαρίζεται, μόνο αποκτάται.

143. Μάρκου Αυρηλίου *Ta eis eautón* Ζ' 59.

144. Πρβλ. Bonhoeffer A., "Zur stoischen Psychologie", *Philologus* 54, 1895, ss. 403-429. Πρβλ. Brochard V., "Sur la logique des Stoiciens", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 5, 1982, ss. 449-468. Πρβλ. Brunschwig J., (ed.) *Les Stoiciens et leur logique*, Vrin, Paris 1978. Πρβλ. Kenny A., *Will, Freedom and Power*, Blackwell, Oxford 1975 και Lapidge, M., "A Problem in Stoic Cosmology", *Phronesis* 18, 1973, pp. 240-278. Βλ. Lloyd A. C., "Grammar and Metaphysics in the Stoa" in *Problems in Stoicism*, London 1971, pp. 58-74 και Long A. A., "Soul and Body in Stoicism", *Phronesis* 27, 1982, pp. 34-57, Long A. A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφ. Σ. Δημόπουλος-Μ. Δραγώνα-Μονάχου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997 και Sambursky S. *Physics of the Stoics*. London 1959. Πρβλ. Μάρκου Αυρηλίου *Ta eis eautón* ΙΑ' 5.

145. Ierodiakonou Katerina, (ed.) *Topics in Stoic Philosophy*, Clarendon Press, Oxford 1999, pp. 1-22.

146. Don E. Marietta, "Conscience in greek Stoicism", *Numen* 17 (1970), 176-187.